

مطالعه تحلیلی - تطبیقی جایگاه قرآن کریم در اخلاق مأثور

مصطفی همدانی*

تاریخ دریافت: ۹۳/۱۱/۴

تاریخ پذیرش: ۹۴/۱/۱۷

چکیده

این نوشتار به تحلیل محتوای تطبیقی کتاب‌های «جامع‌السعادات» تألیف علامه نراقی، «سر‌الاسراء فی شرح حدیث المعراج» تألیف مرحوم آیت‌الله سعادت‌پرور و کتاب «اخلاق در قرآن» تألیف آیت‌الله مصباح یزدی از نظر میزان استفاده هر یک از این سه کتاب از آیات قرآن کریم در تحلیل‌های اخلاقی اختصاص دارد تا ضمن معرفی عملی کارکردهای تحلیل محتوا در تحقیقات حوزه علوم قرآن و تفسیر، به ارزیابی نقش قرآن کریم در استنباط آموزه‌های اخلاقی مأثور بپردازد. روش تحقیق در این نوشتار، تلفیقی از تحلیل محتوا و روش کتابخانه‌ای است. نوع تحقیق، توصیفی - تحلیلی است که در تجزیه و تحلیل از روش‌های سه‌گانه کمی، کیفی و تطبیقی استفاده می‌کند.

کلیدواژگان: اخلاق مأثور، استنباط اخلاقی از قرآن، فحص قرآنی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

* دانش‌آموخته خارج فقه و فلسفه حوزه علمیه قم (پژوهشگر و مدرس حوزه علمیه قم).

مقدمه

علامه محمد مهدی نراقی (رحمه الله) فقیه اخلاقی و فیلسوف عارف عصر قاجار است که در آستان قرآن و حدیث رحل اقامت افکنده و تألیف اخلاقی ماندگار «جامع السعادات» را از دریای قرآن و عترت صید نموده است. کتابی بس ارجمند که از نظر بزرگانی چون علامه طباطبایی (رحمه الله) بهترین کتاب در اخلاق اسلامی در متوسطات (متوسط در حجم) است (تهرانی، ۱۴۱۷: ۸۶).

استاد عرفان و اخلاق در عصر حاضر، مرحوم حجت‌الحق آیت‌الله سعادت‌پرور (رحمه‌الله) نیز از دانشورانی است که توفیق یافته است خود را تا هر اندازه که بتواند به متن کتاب و سنت نزدیک‌تر کند و اخلاق «ناب» را در تحلیل بی‌واسطه گزاره‌های قرآن و حدیث به دست آورد. تحلیلی که زبان کتاب و سنت را به اصطلاحی دیگر ترجمه نکرده و معنی را در ظرفی جز کتاب و سنت عرضه نکرده است. «سر الاسراء» تألیف ماندگار ایشان در حوزه اخلاق مأثور است که با فشردگی فراوان به این عرصه علمی قدم نهاده است. این تألیف گران‌سنگ به شرح قرآنی - روایی «حدیث معراج» با رهیافتی فقیهانه (فقه = فهم روشمند کتاب و سنت) در بازتولید تفقه اخلاقی بر اساس مبانی منطقی استنباط همت گماشته است و در این راستا آیات قرآن کریم را به عنوان منبع اولیه مورد بررسی دقیق قرار داده است.

«اخلاق در قرآن» محصول جلسات درسی استاد اخلاق و مفسر قرآن، حضرت آیت‌الله مصباح است. این کتاب، اخلاق اسلامی را با تفسیر درون‌قرآنی از آیات قرآن و بدون استفاده از منابع دیگر عرضه کرده و سه جلد تفسیر گرانبها که آیات الاخلاق می‌تواند نام گیرد ارائه نموده است.

این سه کتاب دارای حجمی تقریباً یکسان هستند و دارای صبغه مأثور هستند و هر سه توسط اخلاق‌پژوهانی که از اساطین حوزه‌های علم و معنویت هستند نگاشته شده‌اند. هم‌چنین دو کتاب «سر الاسراء» و «اخلاق در قرآن»، مربوط به زمان معاصر هستند با تقدم زمانی کتاب «سر الاسراء»، زیرا «اخلاق در قرآن» در سال ۸۴ منتشر شده است گرچه تدریس آن مربوط به سال‌های دهه شصت است اما «سر الاسراء» در سال ۷۴ منتشر شده است که البته این تألیف هم در همان دهه تدریس شده است.

نوشتار حاضر بنا دارد با روش تحقیق شایسته‌ای که بتواند به میزان بهره‌مندی این سه تألیف ارجمند از قرآن کریم پی برد، به تحلیل این تطبیقی این سه کتاب بپردازد و در این مقایسه، در پی کشف ظرفیت‌های اخلاق پژوهی قرآن کریم و به بیان دیگر، ره‌یافتن به سوی «آیات الاخلاق» است.

چارچوب نظری

تحلیل‌های ما مسبوق به نظریه هستند و از نظریات باردارند و در پرتو نظریات است که ما چنین می‌بینیم (ساعی، ۱۳۸۷: ۶۰). نظریه در علوم انسانی در تعریف، منظم کردن، توضیح و پیش‌گویی روابط بین پدیده‌ها نقش دارد (حافظ‌نیا، ۱۳۸۶: ۳۵) و در واقع، به عنوان چراغی راهنمای تحقیق (ساعی، ۱۳۸۷: ۶۱) و شالوده‌ای برای بررسی فرضیه و پاسخ دادن به سؤال تحقیق است (کیوی و کامپنهود، ۱۳۸۹: ۹۴) و اساساً تحقیق بدون نظریه نمی‌تواند مطالعه علمی باشد بلکه تنها جمع‌آوری داده‌های خام است (ساعی، ۱۳۸۷: ۶۶). این کارکرد از نظریه به عنوان یک منطق، در هر علمی وجود دارد؛ گرچه ممکن است در علوم مختلف خصوصاً تحقیقات حوزه دین دارای برخی الزامات خاص باشد.

تحقیق حاضر با کمک این منطق، رفتار پژوهشی سه اخلاق پژوه را با مبانی نظری جایگاه «قرآن کریم» در استنباط آموزه‌های اخلاقی مأثور که خود یک کلان‌نظریه است، تطبیق می‌دهد.

چارچوب نظری این تحقیق، یعنی همان کلان‌نظریه نقش تئوریک «قرآن کریم» در استنباط آموزه‌های اخلاقی مأثور، بر اساس نظریات علوم «کلام»، «فقه»، «اصول استنباط» و «اخلاق اسلامی» و نیز مبنای قسمت‌بندی آیات، سور و اجزای قرآن کریم که بر اساس مبانی مطرح‌شده در «علوم قرآنی» تدوین شده شکل گرفته است.

چارچوب نظری تحقیق حاضر، از طرفی مبنای «تحلیل کمی» یافته‌های تحقیق در قالب سور و اجزای قرآنی را تقریر می‌کند و از طرف دیگر، مبنای «تحلیل کیفی» نتایج «کمی» را هم تنقیح می‌کند؛ زیرا میزان کمی حضور آیات قرآنی در منابع مورد تحلیل در این تحقیق و «چرا»یی اعتنای ویژه به قرآن کریم در اخلاق مأثور تنها در صورتی

معتبر است که در تحلیلی «کیفی» مورد تفسیر معنی‌داری (Significance) قرار گیرد. زیرا تحلیل کمی بی‌نیاز از تحلیل کیفی نیست و محقق به منظور تکمیل تحلیل و دستیابی به بسندگی معنایی، نیازمند آن است که تحلیل کمی را با تحلیل کیفی همراه کند و بار معنایی یافته‌های کمی را روشن‌تر نماید (ساعی، روش تحقیق در علوم اجتماعی، ۱۳۸۷: ۱۴۴). به این معنی که در تحقیقات توصیفی که به روش کمی انجام می‌گیرند، محقق نیازمند معیارها و ملاک‌هایی جهت مقایسه و ارزیابی است (بیابانگرد، ۱۳۸۸: ۱، ۳۲۴) و بر این اساس است که واس معتقد است برای تحلیل داده‌های توصیفی باید چارچوبی از قبل طراحی شود که بر آن اساس بتوان داده‌ها را معنی‌دار نمود (واس، ۱۳۸۹: ۴۲). یکی از ملاک‌های مقایسه در این تحقیق (در کنار مقایسه کمی منابع با هم به عنوان یک روند)، ارزش‌گذاری کیفی نتایج توصیفی بر اساس مبانی مطرح در چارچوب نظری است.

چارچوب نظری این تحقیق، دارای چند محور زیر است که هر یک به نوبه خود خرده‌گفتمانی در علوم مذکور هستند:

۱. اخلاق، هدف راهبردی بعثت است (طبرسی، ۱۴۱۲: ۸؛ ورام، ۱۴۱۰: ۱، ۸۹؛ مالک ۲۵۶/۴؛ حاکم نیشابوری ۲، ۴۶۵؛ ابن حنبل ۵۱۲/۲؛ بیهقی ۲۵۲/۱۵) و علمای اخلاق هم بر جایگاه ممتاز این علم در بین معارف اسلامی تأکید دارند و آن را فقه اوسط یعنی برتر از فقه متعارف (دانش مشتمل بر احکام ظاهری از طهارت تا دیات) می‌نامند همانطور که معرفت الهی را فقه اکبر نام نهاده‌اند (جوادی آملی، حکمت عبادات، ۱۳۸۸: ۲۶).

۲. علم اخلاق عبارت است از: «علم به آن که نفس انسانی چگونه خلق اکتساب تواند کرد که جملگی احوال و افعال که با اراده از او صادر شود جمیل و محمود بود» (طوسی، بی‌تا: ۱۴) و برخی آن را به نظری و عملی تقسیم کرده‌اند (جوادی آملی، تحریر تمهید القواعد ۱۳۷۲: ۱۳؛ مهدوی ۱۳۷۶: ۱۵).

۳. قرآن کریم، در کنار سنت، عقل و اجماع یکی از منابع معتبر در استنباط آموزه‌های اسلامی است (شیخ طوسی، ۱۴۱۷: ۱، ۹ - ۱۰؛ قمی، ۱۳۷۸: ۹) بلکه قرآن کریم، منبع همه دانش‌های مورد نیاز بشر است (نحل / ۸۹) (کلینی، ۱۴۰۷: ۷، ۱۷۶).

بر اساس نگرشی در بین شیعه و اهل سنت، آموزه‌های روایی نیز ریشه در قرآن کریم دارند (کلینی، ۱۴۰۷: ۱، ۵۹ و ۶۰؛ زرکشی، ۱۴۱۰: ۲، ۲۵۶). بنابراین قرآن کریم دارای موقعیتی کاملاً ممتاز در بین منابع چهارگانه استنباطی و در نتیجه در بین منابع اخلاق مأثور (کتاب و سنت) است و رهبری تفکر دینی در استنباط آموزه‌های دینی در حوزه «اخلاق مأثور» را در بردارد؛ تا آنجا که اعتبار روایات از طریق تعیین راهبردها و خطوط کلی مفسر روایات توسط قرآن کریم تعیین می‌شود. این تعیین اعتبار از طریق فرایندی که با الهام از روایات، «عرض بر قرآن کریم» نام گرفته انجام می‌شود. عرض، مبتنی بر یکی از مبانی اصیل در تعیین صحت صدور روایات و حجیت آن‌ها است که ریشه در توصیه‌های روایی دارد (برقی، ۷۸: ۱، ۲۲۶؛ طوسی، تهذیب الاحکام، ۱۴۰۷: ۲۷۲، ۷؛ طبرانی، بی تا: ۲، ۹۷).

همانطور که این رهنمود، مورد تأکید علمای اصول نیز قرار دارد و بر همین اساس است که شیخ طوسی - رحمه الله - می‌فرماید اگر خبر واحد موافق نص دلیل خاص یا عموم یا فحوای کتاب باشد معتبر است (شیخ طوسی، العدة، ۱۴۱۷: ۱۴۴، ۱) و محقق حلی - رحمه الله - صریحاً به وجوب عرضه هر خبر بر کتاب خدا معتقدند تا میزان انطباق آن با کتاب الهی روشن شود (محقق حلی، ۱۴۰۳: ۱۵۲). بلکه علامه طباطبایی بر این باور است که حجیت شرعی خبر واحد مخصوص فقه است و روایات واحد که مشتمل بر احکام فقهی نباشند، حجیت عقلایی هم ندارند مگر قرائن قطعی بر صحت متن آن‌ها باشد که از این قرائن، موافقت متن آن‌ها با ظواهر آیات قرآنی است و بررسی سندی در این روایات، تنها در صورت تجمیع قرائن لازم برای یقین به صدور اعتبار دارد. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۹، ۲۱۱ و ۲۱۲) و معتقدند اگر روایتی با قرآن موافق باشد نیازی به بحث سندشناختی ندارد (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۲، ۲۹۹).

۴. قرآن کریم دارای اتقان سندی است؛ زیرا از طرفی قطعی‌الصدور است (حلی، ۱۴۲۵: ۱، ۳۳۲؛ قمی، ۱۳۷۸: ۴۰۳؛ مظفر، ۱۳۷۵: ۲، ۵۱) و از طرف دیگر، هیچ‌گونه تحریف [زیاده، نقیصه یا تبدیل] نیز در آن راه نیافته است (صدوق، ۱۴۱۴: ۸۴؛ طوسی، التبیان، ۱۴۰۷: ۱، ۳). بنابراین، آموزه‌های اخلاقی قرآن کریم فارغ از بحث سندشناختی هستند و از این جهت در تحقیقات اخلاق مأثور دارای امتیاز هستند.

۵. دانشوران علم فقه، حدود پانصد آیه را حاوی احکام فقهی می‌دانند و برخی آن را حاوی تکرار دانسته که در صورت ادغام به سیصد و اندی می‌رسد (فاضل مقداد، ۱۴۲۵: ۱، ۵). اما از تعداد آیات مشتمل بر آموزه‌های اخلاقی عددی در دست نیست و این تحقیق در این بخش می‌تواند نوعی زمینه‌یابی و تخمین جهت دستیابی به تعداد این آیات و «فقه الآیات» در حوزه اخلاق یا همان «آیات الاخلاق» باشد.

۶. آنان که آیات قرآن کریم را شمارش کرده‌اند اتفاق نظر دارند که قرآن کریم شش هزار و دویست و اندی آیه دارد و تنها قسمت مبهم این عدد (اندی)، مورد اختلاف است (طوسی، التبیان، بی تا: ۱۰، ۴۳۸؛ زرقانی، بی تا: ۱، ۳۳۶).

در این تحقیق، همین عدد گرد یعنی شش هزار مبنای مقایسه قرار خواهد گرفت. در تقسیم قرآن کریم به واحد «سوره» نیز سوره‌های قرآن کریم را طبق مشهور که یکصد و چهارده سوره است (سیوطی، ۱۴۲۱: ۱، ۲۲۸) حساب خواهیم کرد.

در تقسیم قرآن کریم به واحد «جزء» هم تقسیم متداول از زمان عباسیون که عبارت از سی جزء است (سخاوی، ۱۴۱۹: ۱، ۴۵۴؛ معرفت، ۱۳۸۲: ۱۲۰) را مبنا قرار می‌دهیم. درباره محل آغاز و پایان اجزاء هم: جزء اول قرآن تا اول آیه ۱۴۱ از سوره مبارکه بقره است؛ جزء دوم قرآن تا اول آیه ۲۵۲ از سوره مبارکه بقره است (ابن جوزی، ۱۴۲۲: ۱۱۳)؛ همین‌طور بقیه اجزاء به ترتیبی که در مصحف‌های چاپ متعارف امروزی درج شده‌اند است. درباره محل آغاز و پایان اجزاء هم اقوال مختلفی وجود دارد (سجستانی، ۱۴۲۳: ۲۷۶ - ۲۷۸؛ سخاوی، ۱۴۱۹: ۱، ۳۸۹). مبنای این تحقیق در نصف قرآن هم به این شکل است که نصف اول، تا اواخر آیه ۷۴ از سوره مبارکه کهف است بقیه هم نصف دوم است (ابن جوزی، ۱۴۲۲: ۱۰۲). ثلث اول قرآن هم در مبنای این تحقیق، تا اول آیه ۹۲ از سوره مبارکه توبه است. ثلث دوم قرآن تا اول آیه ۴۵ از سوره مبارکه عنکبوت است. ثلث سوم، تا پایان قرآن کریم است (ابن جوزی، ۱۴۲۲: ۱۰۲). در مصحف‌های چاپ متعارف امروزی هم این ثلث‌ها به همین شکل درج شده‌اند.

روش‌شناسی تحقیق

این مبنای در چند محور تبیین می‌شوند:

نوع تحقیق

این تحقیق از نوع توصیفی تحلیلی است که «علاوه بر تصویر آنچه هست، به دلایل چگونه بودن و چرایی وضعیت مسأله و ابعاد آن می‌پردازد. جزئیات مسأله تحقیق را با کلیاتی که در مباحث نظری تحقیق به عنوان چارچوب استدلال خود تدوین می‌کند، ربط می‌دهد و نتیجه‌گیری می‌کند» (حافظ‌نیا، ۱۳۸۶: ۶۱ - ۵۹).

روش تحقیق

این تحقیق به روش تلفیقی (کتابخانه‌ای - تحلیل محتوا - موردپژوهی) انجام خواهد گرفت.

۱. روش کتابخانه‌ای (Documentary Research): این روش، از آغاز تا انتها بر مطالعه کتب و اسناد و نرم‌افزارهای حاوی متون علمی مبتنی است، و با ابزارهایی مانند فیش و جدول و فرم و ... به کمک استدلال عقلی به بررسی متون برای دست‌یافتن به پاسخ سؤال می‌پردازد (حافظ‌نیا، ۱۳۸۶: ۱۶۴ - ۱۷۲) و در این تحقیق، در تولید چارچوب نظری به کار می‌رود.

۲. موردپژوهی (Case Study): این روش عبارت است از مطالعه عمیق یک مورد خاص (حافظ‌نیا، ۱۳۸۶: ۶۳) جهت شناخت همه ابعاد و جوانب مسأله و شناخت کلیت واقعیت و ژرفانگری در درک شبکه‌های عوامل و ابعاد نهانی آن (ساروخانی، ۱۳۸۸: ۱، ۳۰۱ - ۲۹۹) و این روش هنگامی که پژوهشگر می‌خواهد انبوهی از اطلاعات را درباره موضوع پژوهش به دست آورد، پرارزش‌ترین روش است. مطالعه موردی جزئیات بی‌شماری را در اختیار ما قرار می‌دهد (ویمر و دیگران، ۱۳۸۴: ۲۰۱).

۳. تحلیل محتوا (Content quantitative Analysis): تحلیل محتوای کمی که در این تحقیق از آن استفاده می‌شود، آزمون نظام‌مند (سیستماتیک) و تکرارپذیر نمادهای ارتباطی‌ای است که طی آن، ارزش‌های عددی بر اساس قوانین معتبر اندازه‌گیری، به متن نسبت داده می‌شود و سپس با استفاده از روش‌های آماری، روابط بین آن ارزش‌ها تحلیل می‌شود. این عمل به منظور توصیف محتوای ارتباطات، استخراج نتیجه درباره معنی آن یا پی بردن به بافت و زمینه ارتباط، هم در مرحله تولید و هم در مرحله مصرف

صورت می‌گیرد» (رایف، ۱۳۸۱: ۲۵). نمادهای ارتباطی می‌توانند یک گفتار شفاهی باشند یا متنی مکتوب یا متن و گفتاری دیجیتال یا آنالوگ یا هر نوع نشانه ارتباطی دیگر که در یک نظام ارتباطی تعریف شود.

تحلیل محتوای کمی دارای تکنیک‌های مختلفی است و آنچه در اینجا انجام می‌گیرد، تحلیل محتوای مقوله‌ای است که در آن به شمارش اجزای پیام بر اساس تجزیه به مقولات (رده‌ها یا طبقات) پرداخته می‌شود (رفیع‌پور، ۱۳۸۲: ۱۱۲) که انجام آن نیازمند تدوین مواد لازم به شرح زیر است:

۱. واحد تحلیل (Unit Of Analysis) که عبارت است از چیزی است که درباره آن سؤال می‌شود (ساعی، درآمدی بر روش پژوهش اجتماعی، ۱۳۸۸: ۲۴) متن و محتوای مورد بررسی را به عناصر مجزا و یکسان تقسیم و قابل شمارش (اندازه‌گیری) می‌سازد و آن را برای کمی شدن آماده می‌کند (روش تحلیل محتوا: ۸۱). در این تحقیق، واحد تحلیل «ارجاع به قرآن کریم» است.

۲. مقوله عبارت است از فضایی که واحدها باید در آن طبقه‌بندی شوند. ارزش تحلیل محتوا بر پایه مقولات آن است چون مواد اصلی تحقیق را تشکیل می‌دهند. (بیابانگرد، روش‌های تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی ۱/ ۳۱۶). مقولات این تحقیق، «نیمه»، «ثلث» و «جزء» و «آیه» است که با توجه به تعریف این مفاهیم در چارچوب نظری، قابل تشخیص هستند.

۳. جامعه و نمونه (در صورت نیاز): در این تحقیق، به علت تمام‌شماری «نمونه» نخواهیم داشت و «جامعه» هم عبارت است از منابع مأثور مورد استفاده «جامع السعادات»، «سر الاسراء» و «اخلاق در قرآن» که در بین آن‌ها شمارش انجام می‌گیرد تا میزان حضور قرآن کریم در این آموزه‌ها مورد تحلیل قرار گیرد. تحلیل محتوا دارای یک برداشت انحرافی رایج است که تحلیل را برای تحلیل انجام می‌دهند یعنی نوعی بی‌هدفی که برخی آن را «سندرم شمارش برای شمارش» نامیده‌اند (بیابانگرد، ۱۳۸۸: ۱، ۳۱۲).

اثر آن در تجزیه و تحلیل نتایج آشکار می‌شود که برای پرهیز از این سندرم، روش‌هایی وجود دارد: «گاه تعداد این پیام‌ها خود گویای یک مطلب خاص هستند که در

شرایط عادی جلب توجه نمی‌کنند، اما مخاطب را به طور نا(خود)آگاهانه تحت تأثیر قرار می‌دهد و گاه نسبت تعداد این پیام‌ها با تعداد پیام‌های دیگر مقایسه می‌شود و از آن طریق اطلاعاتی به دست می‌آید» (رفیع‌پور، ۱۳۸۲: ۱۱۲) و تحقیق حاضر از روش دوم برای تحلیل نتایج شمارشی خود بهره می‌برد.

در این تحقیق، تجزیه و تحلیل به صورت کیفی انجام گرفته که عبارت است از کمک گرفتن از عقل و منطق جهت غور در مدارک علمی و انجام به تحلیل‌ها و تعمیم‌های لازم جهت دست یافتن به پاسخ سؤال (حافظ‌نیا، ۱۳۸۶: ۲۳۲ - ۲۳۳).

روش خاص در این تحلیل کیفی، تجزیه و تحلیل تطبیقی (Comparative Analysis) یعنی «بررسی به منظور دریافت وجود شباهت یا اختلاف بین دو پدیده» (اعرابی، ۱۳۸۲: ۱۰ - ۱۱) است که از روش‌های تجزیه و تحلیل اطلاعات (اعرابی، ۱۳۸۲: ۲۴) است و بر اساس آن، وجوه افتراق و شباهت این سه متن در تعامل با قرآن کریم در استنباط‌های خود را روش می‌کند.

یافته‌های تحقیق

یافته‌های حاصل از تحلیل محتوای این سه کتاب در یک تحلیل توصیفی فراوانی داده‌ها در چهار محور بر اساس کل، اثلاث، نیمه‌ها و اجزای قرآن کریم در قالب جداول و نمودارهایی که در ادامه ارائه خواهند شد توصیف شده است.

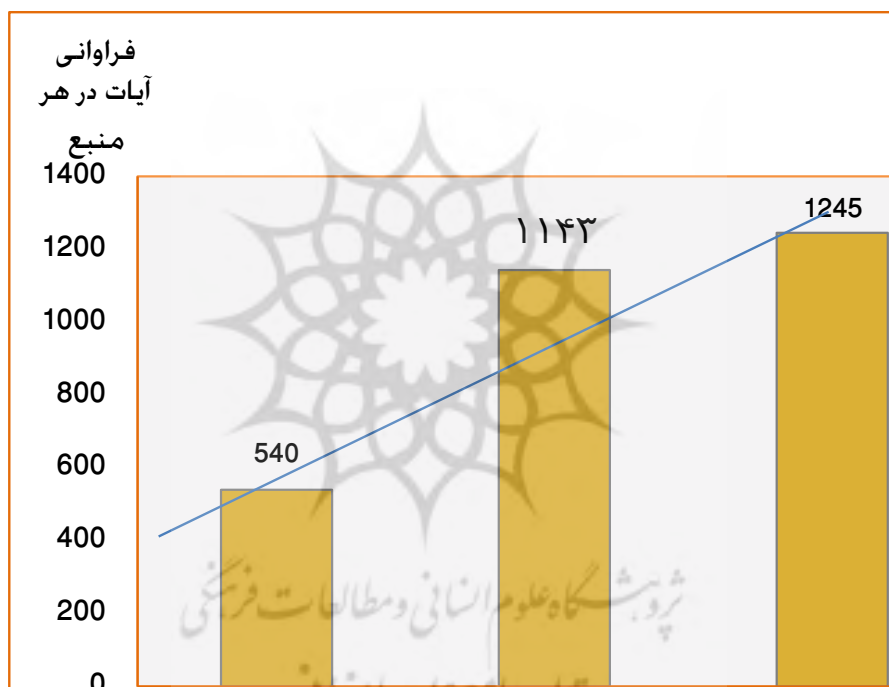
در این توصیف‌ها، تکرارهای هر آیه به حساب نیامده است زیرا این تکرارها در اندکی از آیات بوده و در این اندک هم دارای بسامدی بین دو مرتبه (به صورت میانگین) بوده است که این بسامد با توجه به حجم آیات قرآنی موجود در کتاب، معنای خاصی ندارد.

هم‌چنین علت عدم استفاده از توصیف بر حسب سوره، فراوانی تعداد سوره‌ها و لزوم ادغام یافته‌ها جهت ارائه فشرده و نیز کفایت ارائه یافته‌ها در قالب ثلث و نیمه و جزء به جای ارائه در قلب سوره‌ها است.

جدول و نمودار فراوانی حضور کلی آیات قرآن کریم در هر یک از منابع

نام منبع	فراوانی	درصد از کل قرآن
اخلاق در قرآن	۱۲۴۵	۰۸/۲۰
سر الاسراء	۱۱۴۳	۱۸/۴۳
جامع السعادات	۵۴۰	۷/۸

جدول شماره ۱: فراوانی حضور کلی آیات قرآن کریم در هر یک از منابع سه‌گانه

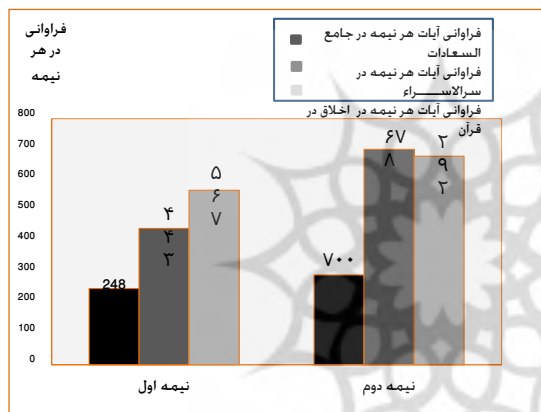
نمودار شماره ۱: فراوانی حضور کلی آیات قرآن کریم در هر یک از منابع

همانطور که جدول و نمودار شماره ۱ نشان می‌دهند، استفاده از آیات قرآن کریم در استنباطات اخلاقی در دو کتاب معاصر یعنی «اخلاق در قرآن» و «سیر الاسراء» رشد بسیار زیادی (دارای یک شیب تصاعدی تند) نسبت به کتاب «جامع السعادات» داشته است. هم‌چنین در بین دو کتاب معاصر نیز «اخلاق در قرآن» دارای رشدی در حدود ۱۸/۴۳ درصد نسبت به کتاب «سیر الاسراء» است.

جدول و نمودار فراوانی حضور هر یک از نیمه‌های قرآن کریم در هر یک از منابع

جدول شماره ۲: فراوانی حضور هر یک از نیمه‌های قرآن کریم در هر یک از منابع سه‌گانه

شماره نیمه	سر الاسراء		اخلاق در قرآن		جامع السعادات	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
نیمه اول	۴۴۳	۳۸/۷۵	۵۶۷	۴۵/۵۴	۲۴۸	۴۵/۹۲
نیمه دوم	۷۰۰	۶۱/۲۴	۶۷۸	۵۴/۴۵	۲۹۲	۵۴/۰۷
مجموع	۱۱۴۳	۹۹/۹۹	۱۲۴۵	۹۹/۹۹	۵۴۰	۹۹/۹۹

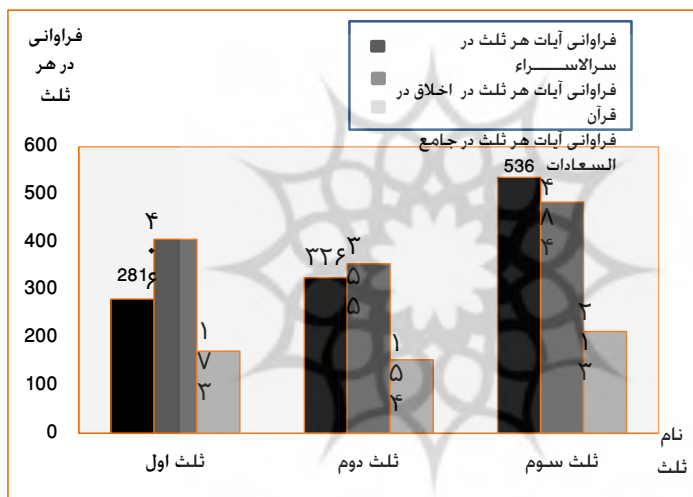
نمودار شماره ۲: فراوانی حضور هر یک از نیمه‌های قرآن کریم در هر یک از منابع

همانطور که جدول و نمودار شماره ۲ نشان می‌دهند، هر سه منبع در استنباطات اخلاقی خود از نیمه دوم قرآن کریم بیش از نیمه اول استفاده کرده‌اند.

جدول و نمودار فراوانی حضور هر یک از ثلث‌های قرآن کریم در هر یک از منابع

جدول شماره ۳: فراوانی حضور هر یک از ثلث‌های قرآن کریم در هر یک از منابع سه‌گانه

شماره ثلث	سر الاسراء		اخلاق در قرآن		جامع السعادات	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
ثلث اول	281	58/24	406	61/32	173	03/32
ثلث دوم	326	52/28	355	51/28	154	51/28
ثلث سوم	536	89/46	484	87/38	213	44/39
مجموع	1143	99/99	1245	99/99	540	98/99

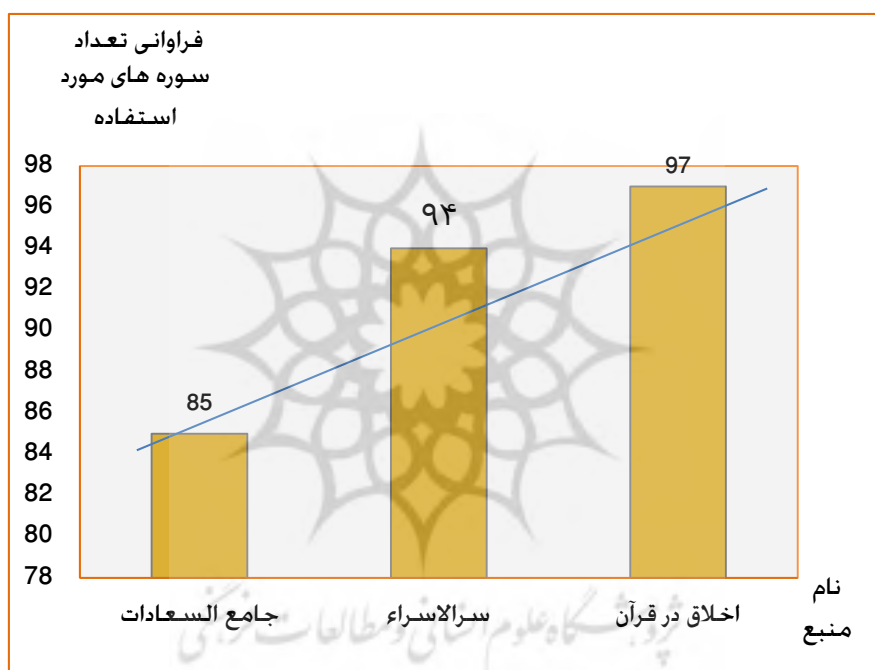
نمودار شماره ۳: فراوانی حضور هر کدام از ثلث‌های قرآن کریم در هر یک از منابع

همانطور که جدول و نمودار شماره ۳ نشان می‌دهند، هر سه منبع در استنباطات اخلاقی خود، از ثلث دوم قرآن کریم بیش از ثلث اول استفاده کرده‌اند. هم‌چنین «جامع السعادات» و «سر الاسراء» از ثلث سوم بیش از دو ثلث قبل بهره‌برده‌اند اما «اخلاق در قرآن» از ثلث دوم بیش از ثلث سوم بهره‌برده است.

جدول و نمودار فراوانی حضور مجموع سوره‌های قرآن کریم در هر یک از منابع

جدول شماره ۴: فراوانی فراوانی حضور مجموع سوره‌های قرآن کریم در هر یک از منابع سه‌گانه

نام منبع	فراوانی	درصد از کل قرآن کریم
جامع السعادات	۸۵	۷۴/۵
سیر الإسراء	۹۴	۸۲/۴
اخلاق در قرآن	۹۷	۸۵/۰۷

نمودار شماره ۴: فراوانی حضور مجموع سوره‌های قرآن کریم در هر یک از منابع

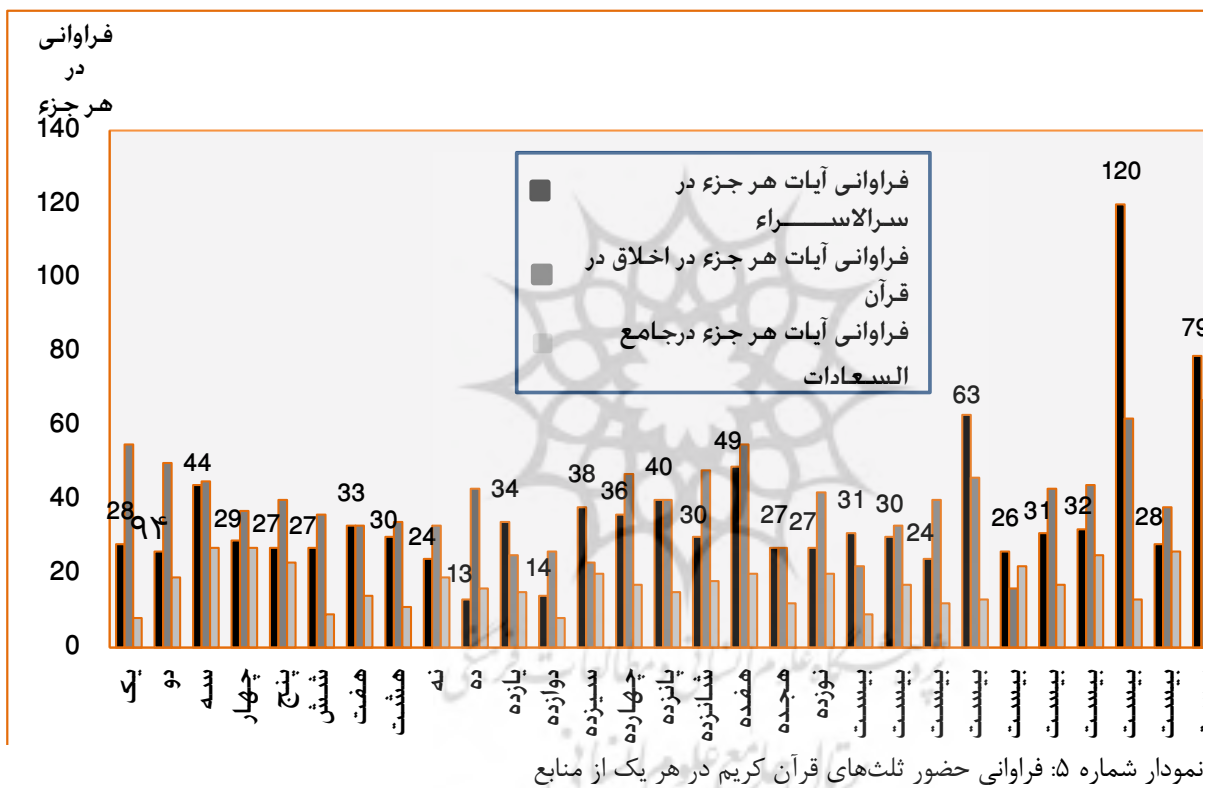
همانطور که جدول و نمودار شماره ۴ نشان می‌دهند، «جامع السعادات» در استنباطات اخلاقی خود از ۸۵ سوره از قرآن کریم و «سر الاسراء» از ۹۴ سوره و «اخلاق در قرآن» از ۹۷ سوره استفاده کرده‌اند.

جدول و نمودار فراوانی حضور هر یک از اجزای قرآن کریم در هر یک از منابع

جدول شماره ۵: فراوانی حضور هر یک از اجزای قرآن کریم در هر یک از منابع سه‌گانه

شماره جزء	سر الاسراء		اخلاق در قرآن		جامع السعادات	
	فراوانی	درصد فراوانی	فراوانی	درصد فراوانی	فراوانی	درصد فراوانی
یک	28	2/44	55	4/41	8	1/48
دو	26	2/27	50	4/01	19	3/51
سه	44	3/84	45	3/61	27	5
چهار	29	2/53	37	2/97	27	5
پنج	27	2/36	40	3/21	23	4/25
شش	27	2/36	36	2/89	9	1/666
هفت	33	2/88	33	2/65	14	2/59
هشت	30	2/62	34	2/73	11	2/03
نه	24	2/09	33	2/65	19	3/51
ده	13	1/13	43	3/45	16	2/96
یازده	34	2/97	25	2/008	15	2/7
دوازده	14	1/22	26	2/08	8	1/48
سیزده	38	3/32	23	1/84	20	3/7
چهارده	36	3/14	47	3/77	17	3/14
پانزده	40	3/49	40	3/21	15	2/77
شانزده	30	2/62	48	3/85	18	3/33
هفده	49	4/28	55	4/41	20	3/7
هجده	27	2/36	27	2/16	12	2/22
نوزده	27	2/36	42	3/37	20	3/7
بیست	31	2/71	22	1/76	9	1/66
بیست و یک	30	2/62	33	2/65	17	3/14
بیست و دو	24	2/09	40	3/21	12	2/22
بیست و سه	63	5/51	46	3/69	13	2/4
بیست و چهار	26	2/27	16	1/28	22	4/07
بیست و پنج	31	2/71	43	3/45	17	3/14
بیست و شش	32	2/79	44	3/53	25	4/62

2/4	13	4/97	62	10/49	120	بیست و هفت
4/81	26				28	بیست و هشت
		3/05	38	2/44		
3/14	17	5/38	67	6/91	79	بیست و نه
9/44	51	7/63	95	9/01	103	سی
99/78	540		1245	99/83	1143	مجموع

همانطور که جدول و نمودار شماره ۵ نشان می‌دهند، هر سه منبع در استنباطات اخلاقی خود در استفاده بیش‌تر از جزء سی‌ام مشترک هستند. استفاده برجسته از جزء بیست و هفتم و بیست و نهم توسط «سر الاسراء» و «اخلاق در قرآن» نیز از موارد قابل توجه است. بر اساس این یافته‌ها، از کل آیات قرآن کریم، ۸/۷٪ در «جامع السعادات» حضور دارد و از همه اجزای قرآن کریم، آیه یا آیاتی در این کتاب حضور دارد و از کل سوره‌های قرآن نیز حدود ۷۴/۵٪ در این کتاب حضور دارد. بیش‌ترین فراوانی در بین اجزای قرآن کریم که در «جامع السعادات» حضور دارند، به ترتیب مربوط به جزء سی‌ام، جزء چهارم و سوم (به یک اندازه) و سپس جزء بیست و هشتم است.

هم‌چنین از کل آیات قرآن کریم، حدود ۱۸/۴٪ در «سر الاسراء» حضور دارد و از همه اجزای قرآن کریم آیه یا آیاتی در این کتاب حضور دارد و از کل سوره‌های قرآن نیز حدود ۸۲/۴٪ در این کتاب حضور دارد. بیش‌ترین فراوانی در بین اجزای قرآن کریم که در «سر الاسراء» حضور دارند، به ترتیب مربوط به جزء بیست و هفتم، جزء سی‌ام، جزء بیست و نهم، جزء بیست و سوم، جزء هفدهم و جزء سوم است.

هم‌چنین از کل آیات قرآن کریم، در حدود ۲۰/۰۸٪ در کتاب «اخلاق در قرآن» حضور دارد. از همه اجزای قرآن کریم آیه یا آیاتی در این کتاب حضور دارد. از کل سوره‌های قرآن نیز حدود ۸۵/۰۷٪ در این کتاب حضور دارد. بیش‌ترین فراوانی در بین اجزای قرآن کریم که در کتاب «اخلاق در قرآن» حضور دارند، به ترتیب مربوط به جزء سی‌ام، جزء بیست و نهم و سپس جزء بیست و هفتم است.

۱- ارزیابی تحلیل کمی (روایی و پایایی)

$$pi = \frac{\%OA - \%EA}{1 - \%EA}$$

OA = درصد توافق مشاهده شده

EA = درصد توافق مورد نظر

$$\sum pi^2 = \text{درصد توافق مورد نظر}$$

Pi = درصد نسبت‌های هر طبقه از یک متغیر

فرمول pi اسکات جهت محاسبه پایایی تحلیل محتوا (رایف، ۱۳۸۱: ۱۵۰ و ۱۵۱)

اعتبار یا روایی (Validity)

این تحقیق، از طریق اعتبار صوری (Face Validity)، که عبارت است از داوری اجتماع علمی در مورد طرح، روش، تحلیل و نتایج تحقیق با توجه به شاخص علمی (رایف، ۱۳۸۱: ۱۶۶) تأمین می‌شود.

پایایی (Reliability) یا همان قابلیت اعتماد این تحقیق از طریق آزمون - آزمون مجدد (Test - Retest Method) که یکی از روش‌های بررسی پایایی است (واس، ۱۳۸۹: ۶۲) انجام می‌گیرد. ضریب پایایی با کمک فورمول پای اسکات (pi) محاسبه خواهد شد. نمونه مورد نیاز برای انجام پایایی با نمونه‌گیری تصادفی (Random Sampling) انتخاب می‌شود و علت انتخاب این روش این است که یکی از مطمئن‌ترین روش‌های نمونه‌گیری است (ببی، ۱۳۸۵، ۳۹۸) که در آن همه اعضای تعریف شده جهت انتخاب شدن شانس برابر دارند (دلاور، ۱۳۸۶: ۱۱۶) و نتایج این نمونه‌ها قابلیت تعمیم به کل جامعه مورد نظر را دارد (حافظ نیا، ۱۳۸۶: ۱۲۳). برای انتخاب افراد نمونه احتمالی ساده از جامعه نیز از روش منظم یا سیستماتیک (Sistematic Sampling) استفاده می‌شود که باعث می‌شود افراد نمونه به طور یکنواخت در سراسر جامعه پراکنده باشند (حافظ نیا، ۱۳۸۶: ۱۲۳ - ۱۲۶). حجم این نمونه، ده درصد است.

بر اساس محاسبه‌ی مذکور، ضریب پایایی در تحلیل محتوای دو کتاب «سر الاسراء» و تحلیل محتوای کتاب «اخلاق در قرآن» عبارت است از ۰/۹ و ضریب پایایی در تحلیل محتوای کتاب «جامع السعادات» عبارت است از ۱ و از آنجا که شاخص در ارزش ضریب پایایی آن است که از ۰/۷+ کم‌تر نباشد، در غیر این صورت برای تفسیر دستاوردهای خود و تکرار تحقیق با مشکل روبه‌رو خواهند بود (رایف، ۱۳۸۱: ۱۵۱) و از آنجا که نتیجه محاسبه فوق در تحلیل محتوای هر سه منبع بالاتر از این میزان است، این تحقیق در هر سه زمینه پایا است.

تجزیه و تحلیل کیفی

تحلیل درصدی از پراکنش بسیار خوب آیات قرآنی در هر سه منبع خبر می‌دهد زیرا از همه اجزاء و اکثر سوره‌های قرآنی آیاتی در این سه کتاب حضور دارند.

مقایسه میزان حضور آیات قرآن در جامع السعادات با سِرِّ الإسراء و اخلاق در قرآن (تجزیه و تحلیل تطبیقی)

این بخش از نوشتار حاضر به مطالعه تطبیقی نتایج حاصل از تحلیل محتوای آیات قرآن کریم در «سِرِّ الإسراء» با نتایج حاصل از تحلیل محتوای آیات قرآن کریم در کتاب «اخلاق در قرآن» و «جامع السعادات» می‌پردازد. این تحلیل در دو بخش انجام می‌شود:

۱. تحلیل تطبیقی کمی

بر اساس یافته‌های تحلیل محتوای سه کتاب مذکور، تحلیل تطبیقی استفاده «سر الاسراء» از 1143 آیه و «اخلاق در قرآن»، ۱۲۴۵ آیه و «جامع السعادات» از 540، به شرح زیر است:

$$\begin{aligned} \text{نسبت بهره بردن جامع السعادات از آیات در مقایسه با سرالاسراء} &= \frac{1143}{540} \times 100 \\ &= 2/1166666666666667 \cong 2\% \end{aligned}$$

یعنی «سر الاسراء» حدود دو برابر بیش از «جامع السعادات» از آیات قرآن بهره برده است.

$$\begin{aligned} \text{نسبت بهره بردن جامع السعادات از آیات در مقایسه با اخلاق در قرآن} &= \frac{1245}{540} \times 100 \\ &= 2/3055555555555556 \cong 2\% \end{aligned}$$

یعنی «اخلاق در قرآن»، حدود دو برابر بیش از «جامع السعادات» از آیات قرآن بهره برده است.

$$\begin{aligned} \text{نسبت بهره بردن سرالاسراء از آیات در مقایسه با اخلاق در قرآن} &= \frac{1245}{1143} \times 100 \\ &= 1/089238845144357 \cong 1\% \end{aligned}$$

یعنی «اخلاق در قرآن» و «سر الاسراء»، تقریباً به یک اندازه از آیات قرآن بهره برده‌اند.

۲. تحلیل تطبیقی کیفی

اشتراک هر سه کتاب از همه اجزا و اکثر سوره‌های قرآن کریم از نقاط مشترک این سه منبع است که سریان رویکرد اخلاقی در تعالیم اسلام که در چارچوب نظری بیان شد را در هر سه ارائه می‌کند. این پراکنش، از نقاط اعتبار هر سه تحقیق است. همچنین اشتراک آن‌ها در استفاده برجسته از نیمه دوم و ثلث دوم و جزء سی‌ام قرآن کریم از نقاط قابل توجه است که بر نوعی اتفاق نظر در بین این سه اخلاق‌پژوه که با رویکرد مأثور به این دانش وارد شده‌اند دلالت دارد. این اتفاق نظر، از منبعیت این سطح از هندسه حجمی آیات قرآن کریم در استنباطات اخلاقی خبر می‌دهد.

از طرف دیگر گرچه سنجه مشخصی برای تعیین آیات اخلاقی تدوین نشده است اما یک مقایسه تقریبی بین این میزان از تتبع با استفاده فقهی فقهاء از آیات قرآن که مشهور حدود پانصد آیه از قرآن را فقهی انگاشته‌اند، و برخی آن را حاوی تکرار دانسته که در صورت ادغام به سیصد و اندی می‌رسد، ارتقای زیاد سطح استفاده از آیات قرآنی و استفاده اخلاقی از این میزان آیه (که میزان تکرار هم در آن در سطح ناچیزی است) در دو کتاب اخلاق معاصر یعنی «اخلاق در قرآن» و «سر الاسراء» نسبت به «جامع السعادات» شایان توجه است.

نتیجه بحث

این تحقیق جایگاه خود در چرخه تولید علم که دارای ماهیتی «انباشتی» است را در دو ساحت مورد اقتضای «انباشت» یعنی دانش مصرفی ورودی و برون‌داد تولیدی به این شرح می‌داند: گفتمان‌ها و قواعد مطرح‌شده در دانش‌های منبع‌شناسی استنباط یعنی «اصول استنباط»، «علوم قرآنی» و «کلام» به عنوان دانش پیشین در این تحقیق مورد مصرف قرار گرفته است. سپس با استفاده از این ابزارها و به کمک ابزار روشی «تحلیل محتوا» به تحلیل و تطبیق میزان «سر الاسراء» در استفاده از قرآن کریم به عنوان منبع اصلی در بین مأثورات دینی با میزان استفاده کتاب «جامع السعادات» از این منبع دست زده شده است و در آخر به تولید قواعدی در جایگاه قرآن کریم در استنباط‌های «اخلاق مأثور» به عنوان ماهیت نوآورانه تحقیق انجامیده است.

نتایج این تحقیق که می‌تواند در تحقیقات آینده به عنوان نوعی نقشه راه و الگو و الزامات تحقیق در اخلاق مأثور مورد استفاده قرار گیرند عبارت‌اند از:

۱. اهمیت اصل حضور قرآن کریم در استنباط آموزه‌های اخلاق مأثور: سهم قرآن کریم از بین منابع اخلاق پژوهی مأثور در دوران معاصر، در یک شیب تند صعودی به جایگاه بسیار بالایی رسیده است. اخلاق مأثور توانسته است از حد استفاده «جامع السعادات» (حدود ۵۴۰ آیه از قرآن کریم) ارتقاء یافته و به حدود ۱۱۴۳ آیه در «سر الاسراء» و ۱۲۴۵ آیه در کتاب «اخلاق در قرآن» برسد. این ارتقاء، یعنی حرکتی شتابدار به سوی الگوی مطلوب از جایگاه قرآن کریم در استنباطات اخلاق مأثور که در چارچوب نظری مطرح شد.

۲. ارتقاء جایگاه اخلاق در بین معارف اسلامی: میزان استفاده از آیات اخلاقی در این منابع در مقایسه با میزان حضور این آیات قرآنی در فقه (طبق آمار آیات الاحکام که در چارچوب نظری مطرح شد)، جایگاه اخلاق را در مقامی برتر از فقه که در چارچوب نظری تحقیق مطرح شد را به اثبات می‌رساند.

۳. حضور آیات مشتمل بر آموزه‌های اخلاقی در همه جای قرآن کریم: پراکنش آیات مورد استفاده در هر سه منبع، از شمول همه اجزای قرآن کریم به شکل یک‌دست خبر می‌دهد گر چه در برخی اجزاء این حضور پررنگ‌تر است. این به معنی گستره نفوذ آموزه‌های اخلاقی در تار و پود قرآن کریم است؛ همانطور که این گستره تأییدی است بر راهبرد بعثت نبوی - صلی الله علیه وآله وسلم - در اهمیت اخلاق که در چارچوب نظری مطرح شد.

۴. زمینه‌یابی انجام شده برای تخمین میزان آیات اخلاقی.

۵. تعیین هندسه حجمی بخش‌های مورد تأکید سه دانشمند اخلاق‌پژوه مذکور از قرآن کریم: این هندسه می‌تواند بیانگر میزان اهمیت بخش‌های مختلف قرآن کریم در استنباط آموزه‌های اخلاق مأثور باشد. هر سه منبع مذکور به اتفاق از نیمه دوم قرآن بیش‌تر از نیمه اول استفاده کرده‌اند. همانطور که از ثلث سوم آن بیش از دو ثلث دیگر بهره برده‌اند. این می‌تواند احتمالاً (تعبیر احتمالاً دارای بار آماری است) از ظرفیت بالای نیمه دوم و ثلث سوم در استنباطات اخلاقی حکایت کند.

کتابنامه

- ابن جوزی، ابوالفرج عبدالرحمن. ۱۴۲۲ق، فنون الأفنان فی عجائب علوم القرآن، بیروت: مؤسسة الکتب الثقافیة.
- بیابانگرد، اسماعیل. ۱۳۸۶ش، روش‌های تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی، ج ۱، تهران: نشر دوران.
- زرکشی، محمد بن عبدالله. ۱۴۱۰ق، البرهان فی علوم القرآن، بیروت: دار المعرفة.
- ساروخانی، باقر. ۱۳۸۸ش، روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- سیوطی، جلال‌الدین. ۱۴۲۱ق، الإیتقان فی علوم القرآن، بیروت: دار الکتب العربیة.
- صدوق، محمد بن علی. ۱۴۱۴ق، إعتقادات الإمامیة، قم: کنگره شیخ مفید.
- طبرانی، سلیمان بن أحمد. بی‌تا، المعجم الکبیر، قاهره: مکتبة ابن تیمیة.
- طبرسی، حسن بن فضل. ۱۴۱۲ق، مکارم الأخلاق، قم: الشریف الرضی.
- طوسی، محمد بن حسن. بی‌تا، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- کامپنهود، لوک وان و ریمون کیوی. ۱۳۸۹ش، روش تحقیق در علوم اجتماعی، ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر، تهران: نشر توتیا.
- مصباح یزدی، محمدتقی. ۱۳۸۸ش، مشکات (اخلاق در قرآن)، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مظفر، محمد رضا. ۱۳۷۵ش، اصول الفقه، قم: انتشارات اسماعیلیان.
- معرفت، محمد هادی. ۱۳۸۲ش، تاریخ قرآن، تهران: سمت.
- نائینی، محمد حسین. ۱۳۶۸ش، أجود التقریرات (تقریر دروس اصول محقق نائینی توسط آیت‌الله خویی)، قم: انتشارات مصطفوی.
- نراقی، ملا محمد مهدی. ۱۳۸۳ش، جامع السعادات، قم: انتشارات اسماعیلیان.
- واس، دی‌ای. ۱۳۸۹ش، پیمایش در تحقیقات اجتماعی، ترجمه هوشنگ نایبی، تهران: نشر نی.
- ورام بن اَبی فراس، مسعود بن عیسی. ۱۴۱۰ق، تنبیه الخواطر ونزهة النواظر، قم: مکتبه فقیه.
- ویمر، راجر دی. و جوزف آر دومینیک. ۱۳۸۴ش، تحقیق در رسانه‌های جمعی، ترجمه کاووس سیدامامی، تهران: انتشارات سروش.